

16. YÜZYILDA MANİSA KÖYLERİ

1531 Tarihli Saruhan Sancağına Ait Bir Tahrir Defterini
İnceleme Denemesi

Yuzo Nagata

Bu çalışmada, «16. yüzyılda Manisa köyleri» adlı küçük incelememizde, 1531 tarihli bir Saruhan Sancağı Tahrir Defterinde¹ Manisa kazasına ait kısımlardan elde edilen sonuçlar okuyucumuza sunulacaktır. Bizim bu denemelere girişmemizde iki hedef göz önünde tutulmuştur. Bunlardan biri, 18. yüzyıldan sonra, bu bölgede hâkim toprak mülkiyeti şeklini almış olan ve «çiftlik» tabiriyle tanınan büyük toprak mülkiyetlerinden, son bir kaç yıldır üzerinde çalışmakta olduğumuz Karaosmanoğullarına ait çiftliklerin² menşeiini araştırmaktır. Diğeri, Çiftlik rejimi altında yaşayan köylülerin durumlarını daha iyi anhyabilmek için önceden bilinmesi gereken ve çiftlik öncesi devrinde, yani Timarlı toprak rejiminde olan Manisa köylülerinin gerçek durumlarını öğrenmektir.

Timarlı toprak rejimi hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bunlardan bir kısmı, bu rejimin hukukî ve idarî özelliklerini ge-

1 Başbakanlık Arşivi, Tapu Defteri, No. 165.

2 Bazı örnekler için bk., Y. Nagata, «Some Documents on the Big Farms (çiftlik) of the Notables in Western Anatolia», *Studia Culturae Islamicae*, No. 4, Tokyo, 1976, s. 37-67.

nel olarak incelemeye yönelmiştir. Diğer araştırmalar ise, defterlerin tutuluş şekline uyararak, sancak düzeyindeki idari ve iktisadi tarihi yazmaya önem vermiştir³. Fakat bizim buradaki hedefimizi gerçekleştirmek için, daha sınırlı bir bölgede daha derin bir inceleme yapmaya ihtiyaç vardır.

Timarlı toprak rejimi dönemindeki köy hayatının incelenmesinde müracaat edilecek ilk kaynak, hiç şüphesiz ki, Tahrir Defterleridir. Gerek Türkiye'de, gerekse diğer ülkelerde mevcut olan Tahrir Defterlerinden bugüne kadar ancak bir kaç tanesi yayımlanmıştır⁴. Yayımlananların hepsi de Balkan memleketlerine ait olup, Anadolu'ya ait hiç bir defter yayımlanmamıştır.

Osmanlı devrinde Anadolu'ya ait vilâyet tarihi araştırmaları açısından, Manisa bölgesi, üzerinde en çok çalışılmış olan bölgeler arasındadır. Çağatay Uluçay ile İ. Gökçen'in çalışmalarını⁵ şükranla anmamıza rağmen, Timarlı toprak rejimi altındaki Manisa köylerine ait kaynak bilgilerimiz henüz yeterli düzeyde değildir. İşte bundan dolayı, 16. yüzyıl Manisa köylerini incelerken, bu bölgeye ait Tahrir Defterlerinden yeniden yararlanmağa çalıştık.

İstanbul'da Başbakanlık Arşivi'nde Saruhan Sancağını içine alan Tahrir Defterleri olarak tasnif edilmiş olan 14 defterden⁶ dokuz tanesi, timarlı sipahi ile piyadelere ait Yoklama Defterleridir.

3 Son zamanlarda yayımlanan şu kitaplar, Tahrir Defterlerine dayanan vilâyet tarihlerinin yazılmasında yeni bir yol gösterici mahiyette değerli çalışmalardır : N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969; I. Mir-oğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul, 1975.

4 Şu eserlere bakınız : H. Inalcık, *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancağı Arvanid*, Ankara, 1954; L. Fekete, *Die Siyâkat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, 2 Bd., Budapest, 1968, на Изучаене, Изсору за Българската Икономия, Тев. VI, IX, X, XIII, XVI, XVII, XVIII, XX, Български Академия

Çeşaz 1964, 68; G. Kaldy-Nagy, *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri*, Ankara, 1971; H. Hadzibegić, A. Handžić ve E. Kovacević, *Oblast Bran-kovica, Opsirni Katatarski Popis iz 1455. Godine*, Knjiga 1 sv. 2, Sarajevo, 1972; G. Bayerle, *Ottoman Tributes in Hungary*, The Hague-Paris, 1973. *Le cadastre de Van 1485 du Sanzhak de Shkodër*. II. Ndermarrja, 1975.

5 Manisa'ya ait bu iki araştırmacıların eserlerinin bibliyografyası için bk., Ç. Uluçay, «Manisa», *İslâm Ansiklopedisi*, 72. Cüz, İstanbul, 1956, s. 293-294.

6 Başbakanlık Arşivi'ndeki Saruhan sancağını içine alan Tahrir Defte-rinin numaraları şunlardır : No. 48, 72, 165, 166, 239, 398, 568, 600, 683, 700, 841 ve 893.

Geri kalan beş defterden dört tanesi, yalnız Saruhan Sancağı ile ilgili olmayıp, Aydın ve Karesi sancakları gibi komşu sancaklarla birlikte tutulmuş olan İcmal Defterleridir. Ancak, 165 numaralı Tahrir Defteri, yalnız Saruhan Sancağına ait Mufassal Tahrir Defteridir. İcmal Defterleri, timar sistemine ait genel bilgileri edinmeye elverişli belgeler olmakla beraber; içinde köylere ait kaynakların az oluşu nedeniyle, köylerin gerçek hayatının incelenmesi bakımından Mufassal Defterler kadar yararlı değildir. Bu yüzden biz bu makalede 165 numarada kayıtlı Mufassal Tahrir Defterini esas kaynak olarak kabul etmiş bulunuyoruz. Ancak, 166 numaralı İcmal Defterinde, 165 numaralı Defterden alınmış genel bilgiler olduğundan, gerektiğinde, bu defterden de yararlandık. Bundan böyle, 165 numaralı deftere sadece «Defter» şeklinde atıfta bulunulacaktır. Bu kaynak, 10 Şevval 937 (27 Mayıs 1531) tarihli ve 600 sayfayı aşkın büyük bir defterdir. Defter'in baş kısmında, bunun Sultan Süleyman'ın emriyle tutulduğuna dair kısa bir Arapça açıklama yer almaktadır.

I. Manisa Kazasına genel bir bakış :

Konumuz köylerle ilgili olmakla birlikte, Defter'den öğrenebildiğimiz kadarıyla, Manisa şehrinde de kısaca söz edilmesi uygun olacaktır. 1531 Tahriri'nin yapıldığı sıralarda kimin Sancakbeyi olduğu anlaşılmıyorsa da, aynı Tahrirden 11 yıl önce, bu şehirde Sancakbeyi olarak görevli bulunan şehzade Süleyman, Padişah olmak üzere, İstanbul'a gitmiştir. Tahrir'den iki yıl sonra ise, Kanuni'nin en büyük oğlu Mustafa, Sancakbeyi olarak Manisa'ya gelmiştir⁷. Saruhan Sancağı, 16. yüzyılda, Manisa, Menemen, Foçalar, Güzelhisar, Gördös, Nif, Ilıca, Adala, Mendehorya (Tarhaniyat), Demirci, Kayacık, Akhisar ve Gördük olmak üzere, 13 kazadan oluşmakta idi. İdare merkezi olan Manisa şehrinde, 1531 yıllarında 940 müslüman hâne ile 88 Yahudi hâne bulunuyordu. Şehirde alınan vergiler, Padişah ile Sancakbeyi arasında aşağıda gösterildiği gibi bölüşülüyordu⁸ :

7 Ç. Uluçay, «Manisa», *İslâm Ansiklopedisi*, 72. Cüz, s. 292.

8 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 20.

Padişah hasları	akçe	Sancakbeyi hasları	akçe
Mukâta'a-ı Ser-asesân-ı Manisa	4.000	Niyabet ve meyhâne ve cinâyet ve resm-i arûsâne ve bâdi-havâ-yı nefis-i Manisa	57.033
Mukâta'a-ı Keyl-i Manisa	2.166	Bâc-ı bazâr-ı siyâh ve kapan-ı erz ve gallât	49.666
Mukâta'a-ı Kuru-yı Suvacık (?)	1.334	İhzâr-ı nefis-i Manisa	5.833
Mukâta'a-ı Kuru-yı Sergezmiş	18.000	İhtisâb-ı nefis-i Manisa	23.906
Mukâta'a-ı Kuru-yı Canşa	23.166	Mukâta'a-ı bozahâne ve şem'hâne an-nefis-i Manisa	3.000
Mukâta'a-ı yağhâne-i şehri-i Manisa	19.334	Öğr-i bâgât ve destevânî-i nefis-i Manisa	11.000
Mukâta'a-ı Kuru-yı Doğanhisarı	2.560	Kuru-yı Cebel	2.900
Hâne-i Yahudiyân	3.119	Kuru-yı Suvacık (?)	1.000
Yekûn	73.619	Yekûn	154.338

Yukarıdaki dağılımdan o zamanki Manisa şehrinin, ticarî ve sınaî bakımdan, henüz pek gelişmemiş olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Çünkü, ihtisap vergisi diğer vergilere göre yüksek değildir. Ticaretle ilgili başka bir vergi türü olan «bâc-ı bazâr-ı siyâh ve kapan-ı erz ve gallât» maddesi, önemli bir yekûn tutmakla birlikte, bu durum, ticaretten çok, tarım ürünlerinin Manisa'da toplandığını göstermektedir. Sanatla ilgili olarak sadece yağhâne, bozahâne ve şem'hâneneden alınan vergilerin gösterilmesi de şehrin -bir ticaret ve sanayi şehrinde çok- zirai ekonomiye bağlı bir merkez olduğu izlenimini vermektedir.

Defter'deki bilgilerden anlaşıldığına göre, 940 müslüman ailesi 37 mahalle ile bir zaviyede oturuyordu. Bunlardan en büyüğü, 62 hanelik Karaköy mahallesidir. Ayrıca, Çaprazlar (47 hane), Gürhane (43), Attarhoca (47), Bilücek (40), Câmî-i Kebir (39), Danişmenhalil (35), Hacı-ilyas (34), Gözsüz, nâm-ı diğer Turşucu Umur (34), gibi mahalleler de şehrin belli başlı semtleri arasında sayılmaktadır. Her mahallede bir imam bulunmaktadır. Şehirde «hacı» ünvanına sahip olanlar 79 kişidir. Ancak, baba adlarında «hacı» ünvanı görülenlerin sadece 35 olduğuna bakılırsa, bu dönemde hacca gidebilecek kadar varlık sahibi olanların çoğaldığını söyleyebiliriz. Meslekle ilgili bilgiler arasında, kasap, bakkal, saraç, sayyâğ (kuyumcu),

hallâc, attâr, taşçı, pabuççu, börekçi, haddâd (demirci), harrât (doğramacı), helvacı, kebabçı ve dellâl gibi lâkaplar görülmektedir. Bazı kimselerin (10 kişi), Sultan Korkut'un kulu olduğu Defter'den anlaşılmaktadır. Sultan Korkut, II. Bayezid'in oğlu olup 1503-1507, 1511-1513 yıllarında iki defa Saruhan sancakbeyliği yapmıştır. Bundan başka, 12 hanenin Kânunî'nin ünlü sadrazamlarından Damat İbrahim Paşa'ya tâbi olduğu kaydedilmiştir. İbrahim Paşa, Kânunî'nin 1513-1520 yılları arasındaki Saruhan sancakbeyliği günlerinden itibaren onun yanında bulunmuştur. Defter'deki kayıtlar, Sancakbeyi olarak Manisa'da oturan Osmanlı hanedanı mensuplarıyla onlara çok yakın görünen şehir halkı arasındaki ilişkileri de göstermektedir.

Bir müslüman şehri olan Manisa'da oturanların isimlerinde, başta Mehmet olmak üzere, Mustafa, Ahmet, Hasan ve Hüseyin gibi isimleri taşıyanların çok olması doğaldır. Ancak ilgiyi çeken bir nokta, oğul adlarında ancak dört kişide rastlanan Abdullah isminin, baba kuşağında 112 gibi büyük bir yekûn tutmasıdır. Bu sayılar, şehirde Müslümanlığı kabul etmiş olan bir çok hristiyan oğulların bulunduğu kanısını uyandırmaktadır. Baba kuşağında, Abdullah'dan sonra sırasıyla Mehmet (46), Ali (43), Mustafa (40), Yusuf (37), Ahmet (35), İbrahim (26), Hüseyin (13) adlarına rastlanmıştır. Köylerde ise, Abdullah-oğlu adı hemen hemen hiç görülmemiştir.

Manisa kazası 16. yüzyılda, Manisa, Doğanhisarı, Canşa, Palamut ve Yengi olmak üzere beş nahiyeden oluşmakta idi. Nahiyeden sonra her hangi bir idari birim görülmemekte ve köylere ait kayıtlara geçilmektedir. Bu makalemizde kullanılan «köy» tabiriyle, Defter'de «karye» ve «mezra'a» olarak gösterilen her iki yerleşme biçim kastedilmektedir. Halil İnalcık'a göre, Tahrir Defterlerinde «mezra'a» kelimesi, «umumiyyetle ahalisi dağılmış olan eski iskân yerleri» için kullanılmıştır⁹. Defterimizde «mezra'a» olarak geçen yerleşmelerde gerçekten de hiç bir ahali ismine rastlanmıyor. Buna karşın, Defter'de «karye» olarak gösterilen bir çok yerlerde de mezraalarda olduğu gibi, köylü ismi yazılmamıştır. Öyle ki, bu tip karyelerle mezraaları birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Bu yüzden,

9 Abdullah-oğulları için bk., Ö.L. Barkan, «Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1569)», *Belgeler*, C. III, Sayı 5-6, Ankara, 1968, s. 11.

10 H. İnalcık, *Aynı eser*, s. XXIX.

«köy» dediğimiz zaman, karye ile mezraayı ayırt etmeksizin ortak yerleşmeyi kastediyoruz. Ancak gerekli durumlarda, karye ile mezraayı ayrı göstermeğe çalışacağız.

Gediz nehriyle Kumçayı'nın kavuştuğu bir bölgeyi kapsayan Manisa kazası içerisinde yukarıda sayılan nahiyelerin sınırlarını tesbit etmek güçtür. Çünkü Defter'de rastladığımız köylerin çoğu¹¹, ya sonradan adlarını değiştirmiş ya da ortadan kaybolmuştur. Ancak, bazı köy isimlerinden ve köylere konulmuş olan «der-kenar» bilgilerden, nahiyelerin bulunduğu yerleri kabaca tahmin mümkündür. Manisa nahiyesi, Manisa şehirden Akhisar'a doğru giden yolun sağ ve sol yanlarını kapsamakta, bugünkü idari bölümlerde ise, Manisa kazası ile Saruhanlı kazasının bir kısmını içine almaktadır. Palamut nahiyesi ise Manisa nahiyesi ile Akhisar arasında; bugünkü Saruhanlı kazasının bir kısmını içine almaktadır. Zeytinli-ova bucağının güney kesimine düşmekte idi. Doğanhisarı ile Canşa nahiyeleri, Manisa şehirden kuzeye doğru, Yuntdağının güney eteklerindedir. Canşa nahiyesinin kuzey sınırı, Yuntdağının tepesinde Karesi Sancağı sınıрыyla birleşir. Doğanhisarı'nın güney sınırı ise, Gediz ile Nif çaylarına kadar uzanmakta idi. Coğrafi sınırların tesbitinde en çok güçlük çekilen bölge, Yengi (Yeni) nahiyesi olmuştur. Nahiyeye bağlı bazı köylerin Gediz nehrinin taşması sonucunda su altında kaldığına ilişkin der-kenarlara bakılırsa, bu nahiyenin de Gediz havzasında bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu nahiyeye bağlı görünen köylerin çoğuna bugünkü haritalarda rastlanmıyor. Buna karşın 1671 tarihli bir fermanın, Turgutlu kasabasının Yengi nahiyesine bağlı olduğu anlaşılmıştır¹². Ancak Defter'de «Turgutlu» adında her hangi bir köy veya kasaba bulunmuyor. Öte yandan, 1677 tarihli başka bir fermana göre¹³, Manisa kazasına bağlı nahiyeler; Manisa, Palamut, Emlak, Yurtdağı, Turgutlu ve Belen olarak görülmektedir. Bunlardan Yurtdağı nahiyesinin Defterimizdeki Canşa, Emlak nahiyesinin de Doğanhisarı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, Canşa nahiyesi Yurtdağı yöresinde olduğu gibi,

11 Bugünkü köy isimleri ile buldukları yerlerinin tesbitinde, *Cumhuriyetin 50. Yılında Manisa, 1973 İl Yılığ*, s. 54-58'deki malumat esas tutulmuştur.

12 Ç. Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1944, s. 393.

13 Ç. Uluçay, *18. ve 19. Asırlarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul, 1955, s. 45.

Doğanhisarı içerisinde de «Emlak» adlı bir dere akmaktadır. O halde, 1677 tarihli fermanında görülen Turgutlu ile Belen nahiyelerinin, eski Yengi nahiyesi olduğu ve sonradan ortaya çıkan gelişmeler sonunda iki nahiyeye ayrılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu gelişmenin ayrıntıları daha sonra açıklanacaktır.

Tablo 1'de nahiyelerdeki köy ve hane dağılımı gösterilmiştir. Her ne kadar Tahrir Defterlerinde «hâne» tabiriyle sadece «çift», «nim» ve «bennak» isimleriyle gösterilmiş olan bazı çiftçiler kastedilmiş ise de, bütün Manisa kazasında sadece 1.301 hâne bulunması, beklenmeyen ve şaşırtıcı bir husustur. Bunun en önemli nedeni, Manisa, Doğanhisarı ve Canşa nahiyelerine ait çoğu köylerde hiç bir köylünün kayıtlı bulunmayışıdır. Manisa nahiyesindeki 82 köyden 40 köyde, Doğanhisarı nahiyesinde ise, 15 köyden 9 köyde, «köylü» kaydedilmemiş ve çoğu köylere ait der-kenarlarda «hâli ez-reâyâ» deyimini kullanılmıştır. Ancak köylü adlarının yazılmadığı bu yerler, timarlı siphahlara tahsis edilmiş olduğu için, buralardan toplanacak vergiler rakamlarla belirtilmiştir. Vergi kaydı açısından, bu köylerle ötekiler arasında hiç bir fark görülmemiştir. Bir çok köylerin boş «hâli ez-reâyâ» bırakılmasının nedeni olarak, Tahrir'in yapılmasından az süre önce Gediz ile Kumçayı'nın taşmış olduğunu düşünmek mümkündür¹⁴. Ne var ki, bu olayın, köylerin boş bırakılmasının tek nedeni olamayacağı da açıktır¹⁵. Oysa, bütün çabalarımıza karşın, bu konuda başka bir açıklayıcı sebep bulamadık. O halde, şimdilik şu kadarıyla yetinebiliriz; Eğer veba gibi, insanların toplu ölümüne yol açacak olan bir âfet olmadıysa, Bizanslılar devrinde bu bölgede yaşamış olan hıristiyan köylülerinin dağılmasından veya Saruhan-ogullarının yıkılmasından sonra, onların yerlerini alan nüfusun azalması, köylerin boş kalmasına sebep olmuş olabilir. Ancak hemen ekleyelim ki, Defter'in son kısımlarında bulunan ve yeterince ince-

14 Defter'de bazı köylere ait der-kenarlarda o köylerin su altında kaldığı yazılmıştır.

15 Tahrir'in yapılması sonucunda vergilere bağlanmasını istemiyen bazı köylülerin kaçmış olması ve bir yere saklanmış olması düşünülebilir. Fakat eğer bu olay önemli bir sayıda meydana gelmiş ise, hükümete karşı bir isyan sayılacağı, dolayısıyla de zamanın tarihçilerinin gözünden kaçmayacağı açıktır. Fakat bu devre ait hiç bir tarih kitabında Manisa bölgesinde bir isyan olduğu yazılmamıştır. Bk., H. İnalçık, *Aynı eser*, s. XIII; Karaman eyaletindeki bir misal için bk., Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, C. I, İstanbul, 1329 H, s. 117-120.

leme olanağını bulamadığımız yapraklarda, Sultan'ın hassı sayılarak mukâta'aya bağlanmış olan çok sayıda nüfus kaydı vardır. Defter'de Elliciyân-ı Yunddağı, Yürükân, Karacıyân, Buğurcuyân ve Bâzdârân olarak adı geçen bu insanlardan pek çoğunun Manisa kazasında yaşadıkları kabul edilebilir. Ancak bu nüfus, henüz yerleşik hayata geçmediğinden —köy bölümüne değil— cemaat esasına göre yazılmıştır¹⁶. Demek oluyor ki, Tablo 1'de dökümü verilen nüfus, sadece köylerde yerleşmiş olanlardır. Bunların dışında kalan ve henüz bir yere yerleşmemiş durumda pek çok unsurun bu kazada yaşamakta bulunduğu unutulmamalıdır.

Yerleşik nüfusun Manisa, Doğanhisarı ve Canşa nahiyelerinde az olmasına karşın, Yengi nahiyesindeki köylü (yerleşik) nüfusunun çokluğu dikkati çekmektedir. Bunun başlıca sebebi Padişah ile Sancakbeyinin has köylerindeki nüfusun «köylü» olarak kaydedilmesi- dir. Bu yörede, Osmanlı Devletinin bir iskan politikası uyguladığı görülmektedir. Bunun nasıl yapıldığı sırası geldikçe açıklanacaktır. Adı geçen yerleşmelerden başka, kazanın kır kesimindeki en büyük pazarı da yine bu nahiyede bulunmakta idi. Gökağaç adlı bir has köyü, yalnız 11 haneye sahip olmasına karşın, pamuk, arpa, buğday ve «bâc-ı bazâr» olarak 26.166 akçe vergi ödemekle yükümlüydü. Bu miktar, Yengi nahiyesindeki köylerin ortalama vergi yükünün 7,5 katına ulaşmaktadır. Pazar yerleri olarak, ayrıca, Palamut nahiyesine bağlı Kukürçelü (? فوكورجهلو) köyü (Bosna İlyas'ın timar köyü, ihtisâb-ı bâc-ı bazâr-ı Palamut ve bâc-ı bazâr-ı —bir kelime okunamamıştır— olarak 3.000 akçe) ile Canşa nahiyesindeki Orta- ca köyü (Padişah'ın has köyü içerisinde de bir panayır) adlarına da rastlanmaktadır¹⁷.

II. Köylerin kuruluşu

Manisa köyleri 1531 tarihinde büyük çoğunlukla müslüman- Türk halkından oluşmakta idi. Defter'de hıristiyanlarla meskûn sa- dece bir köy görülmektedir¹⁸. Bizanslılar devrinde bu bölgede yaşı-

16 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 48, 59, 78 ve bk., *Tahrir Defteri*, No. 166, s. 301 vd.

17 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 48, 59, 78.

18 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 20.

Tablo 1

Nahiyelerdeki Köy ve Hâne Dağılımı

Nahiye	Köy sayısı	Hâne sayısı	Köyde hâne sayısının ortalaması	çift	Köylerin hukuken ve meskeni durumlarına göre dağılımının benmak miferred	muaf	Hâsât çekilme akçe		
Manisa	82	173	2,61	110	12	52	45	41	261.123
Doğanhisarı	15	18	1,67	12	1	4	4	7	41.563
Canşa	15	49	5,27	32	2	14	20	30	38.603
Palamut	23	153	9,17	83	12	61	39	58	75.246
Yengi	41	908	22,61	254	388	246	304	19	300.096
Toplam	176	1.301		491	415	377	412	155	716.621

yan hıristiyanların nerelere göçtükleri konusu bir yana bırakılarak, Türklerin bu bölgeye nasıl yerleştikleri üzerinde durulabilir. Halil İnalçık, Türklerin Balkanlarda kurduğu köy özelliklerinin, köy isimlerinden az çok anlaşılabilirliğini ortaya koymuştur¹⁹. Ömer L. Barkan ise, Anadolu ve Rumeli'deki pek çok köyün dervişlerin önderliği altında kurulduğunu kanıtlarıyla göstermiştir²⁰. Defter'de Şeyh, Bektaşlı, Muminisa ve Hocaali gibi adları taşıyan köylerin dinî ünvanı olan kişilerin öncülüğünde kurulduğu düşünülebilir. Yaya, Doğanç ve Müsellem gibi askerî adlar taşıyan köylerin yanı sıra, Bâzerganlı, Sabuncu, Kasaplı, Çiftçülü ve Çobanlı gibi sanatçı adı taşıyan köyler de az değildir.

Timarlı toprak rejiminin iyice oturduğu bu dönemde, sipahi sınıfına giren kimselerin köy kalkınmasında bir dereceye kadar rol oynadığına da işaret etmek gerekir. Osmanlı kaynaklarında «sâhib-i arz» veya «sâhib-i reâyâ» diye geçen sipahilerin köyleri nasıl tasarruf ettikleri önemli bir konudur. Söz gelişi; 40 köy, bir kaç sipahi tarafından müştereken tasarruf edilirken, 45 köy, birer sipahiye müstakilen verilmiştir. Ayrıca, altı sipahi tek başlarına bir kaç köyü birden tasarruf ediyordu. Çok sayıda köyü tasarruf eden zengin sipahilerin, Yeniçeri, Serdar, Çavuş, Sekban ve Silâhtar gibi Osmanlı hanedanı ile yakın ilişkileri olabileceğini gösteren ünvanlara sahip olması dikkatimizi çekmiştir. Ayrıca, Manisa kalesi muhafızlarına 14 köy, ve Doğançılara 6 köy müştereken tahsis edilmiş bulunuyordu. Köylerin dirliklere göre dağılımı ise aşağıya koymuş olduğumuz Tablo 2'de gösterilmiştir.

Defter'de «mütékâyid (8 kişi)» ve «mazul (8 kişi)» olarak görülen sipahilerle sipahi-zâdelerin (55 kişi), köy hayatı ile çok yakından ilgilendiklerini, hattâ bazı köylerin adı geçen kişilerce kurulduğunu gösteren kayıtlar vardır. Meselâ, Manisa nahiyesinde bulunan ve Kaya ile Seyyid Ali adlı iki sipahiye ait olan Akça köyünde dokuz aile oturmakta idi. Bunlardan yedisinin Seyyid Ali ve geri kalan ikisinin de Ali Fakih adlı başka bir sipahinin oğulları olduğu, düşünülmüş der-kenarlardan anlaşılmaktadır. Sipahiler ile oğulları

19 H. İnalçık, «Ottoman Mehtod of Conquest», *Studia Islamica*, II, 1954, s. 125-126.

20 Ö.L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu olarak Vakıflar ve Temlikler» I, *Vakıflar Dergisi*, C. II, 1942, s. 322-325.

Tablo 2

Köylerin Dirliklere göre Dağılımı

Dirlik	Manisa nahiyesi		Doğanlıburi nahiyesi		Çağca nahiyesi		Palamut nahiyesi		Yenigözü nahiyesi		Toplam	%	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B			
Fadırlı Hassa Köyleri	11	33.439	—	—	3	6.828	—	—	5	108.168	19	148.435	21
Sancakbeyi Hassa Köyleri	2	15.825	—	—	—	—	7	17.608	8	53.537	17	86.970	12
Zeamet Köyleri	3	12.570	—	—	—	—	1	3.070	1	2.186	5	18.826	3
Timar Köyleri	66	198.289	15	41.553	12	31.775	15	54.568	27	136.205	135	462.390	64
Toplam	82	261.123	15	41.553	15	38.603	23	75.246	41	300.096	176	716.621	100

Not. (Açıklama) : A, Köy sayısı ; B, Akçe olarak Vergi Toplamı

Defter'de «hâne» olarak gösterilmedikleri gibi, toprağı işletme vergisi olan «resm-i çift»ten de muaf tutulmakta idiler. Palamut nahiyesine bağlı bulunan Gebekilise köyü, Mehmet, Ali ve Nasuh adlı üç emekli sipahi ile onların üç oğlundan ve beş reâyâ hanesinden oluşmakta idi. Bunlardan adı geçen üç emekli sipahi ile bir sipahi-zâdenin elinde, Defter'de «zemin» olarak kaydedilen özel topraklar bulunuyordu. Fakat bu «özel» topraklara karşılık 33 akçe «resm-i zemin» ödemeğe mecbur tutuluyorlardı. Demek oluyor ki, sipahi sınıfına giren kimselerin elinde bulunan topraklar, eğer normal çiftçi tasarufu altındaki toprak sayılırsa «resm-i çift»ten muaf oluyor; eğer özel toprak sayılırsa «resm-i zemin» ödemeğe mecbur tutuluyordu.

Bundan başka, Yurtdağı (Yunddağı) yamaçlarında bulunan Felitalanı, Kozluca, Sakalı ve Kabağağaç adlı köylerde kayıtlı reâyâ bulunmadığı, bu köylerin sadece sipahi emeklisi, mazul sipahi ve oğullarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Sipahilerle ilgili olarak verilen bu bilgiler yalnız sipahi köyleri için değil, Doğanlılara bağlı köyler için de geçerlidir. Söz gelişi, Manisa nahiyesinde bulunan Salihlü adlı bir köy ile bu köye bağlı Çarhoca ve Ömerli adlı karyelerdeki topraklar, 14 Doğanlı ailesinin elinde bulunuyordu. Askerî sınıfa girenler tarafından ziraata açılan köylerin az olmadığı görülüyor. Ancak bu tür köylerin Manisa, Doğanlısarı, Canşa ve Palamut nahiyelerinde bulunduğu, Yengi nahiyesinde ise hiç görülmediğine işaret etmek gerekir²¹.

Daha önce, 16. yüzyıl Anadolu'sunda hristiyanların sayıca az olmasına karşı, konar-göçer halkının çok sayıda bulunduğu üzerinde durulmuştur²². Faruk Sümer'in yayımladığı bir haritaya göre²³, Saruhan Sancağında yürükler kuzey-doğu sınır bölgesinde toplu bir halde yaşıyorlardı. Bunlar, hayvancılıkla geçinirken zamanla tarım hayatını öğrenmiş ve köylere yerleşmiştir. Defter'de bu süreci yakından izlemek mümkündür. Manisa nahiyesinde bulunan Sarem (?)

21 Bu bilgiler için bk., *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 48, 49, 50, 56, 57, 58 ve 59.

22 Ayrıca bk., Ö.L. Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», *Journal of Economic and Social History of Orient*, I-1, 1967, s. 30. Bu makalede yazar, 16. yüzyılın ilk yarısında Saruhan Sancağında 6.640 hâne göçebenin bulunduğunu yazmıştır.

23 F. Sümer, *Oğuzlar*, Ankara, 1967.

köyünde «köylü» olarak sadece tek bir hâne kayıtlı görülmeğe birlikte, «Eksler topraklarında yürükler oturup ziraat» etmekte ve köyün sipahisine «resm-i koru» adı altında 300 akçe vergi ödemekte idiler²⁴. Palamut nahiyesindeki Çengi köyünde ise, köylü kaydı yoktur ve 16 yürük ailesinin elinde bulunan dört çiftlik toprağına karşılık 200 akçe «resm-i bennak» alındığı kaydedilmektedir²⁵. Bu tür örneklerden, yürüklerin zamanla tarım hayatına alıştığı ve Osmanlı hânedanının bu kazada bir iskan politikası izlediği görülmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi, kazadaki yerleşik köylü nüfusunun daha çok Yengi nahiyesinde toplanması ancak bu göçebelerle açıklanabilir. Yengi nahiyesinde bulunan Sancakbeyine ait yedi has köyünde toplam 303 hâne «köylü» vardır. Fakat bunlardan 61 hânenin yürük olduğu Defter'deki der-kenarlarında açıklanmıştır. Ancak, geri kalan 215 hâne köylünün «bennak» ve «nim» köylüsü olduğuna bakılırsa, bunların elinde çok az toprak bulunduğu anlaşılır. Oysa, Tablo 1'de görüldüğü üzere, bu dönemde Manisa köylerinin büyük çoğunluğu çift köylüsünden oluşmakta idi. Buna göre, adı geçen dokuz köyde yaşayan köylünün hukukî durumu özel bir anlam taşımaktadır²⁶. Aynı durum, Çengi köyünün tarımla uğraşan yürüklerinde de görülmektedir. Bu bilgilere dayanarak, Yengi nahiyesinde bulunan ve sancakbeyilere ait yedi has köyünün, Devlet'in bir iskan politikası uyarınca yeni yeni tarım hayatına geçmiş yürükler tarafından kurulduğu söylenebilir. Bu köylerden alınan «resm-i ağnâm» olması da bu yorumumuzu desteklemektedir. Aydın Kanunnamesine göre, iki koyundan bir akçe «resm-i ağnâm» alınır. Bu hesaba göre, yedi köyde toplam 13.226 koyun bulunması gerekmektedir.

Yukarıda, Saruhan Sancağı ile Karesi Sancağının sınırını belirleyen Yurtdağında Padişahın hassası olarak özel bir düzene bağlanmış ve «Elliciyân-ı Yunddağı» adını taşıyan kimselerin yaşadığını söylemiştik. Bunlar, 166 nr.lı İcmal Defterine göre, 5.311 hâne ile yüksek bir sayıya ulaşmaktadır. «Elliciler» F. Sümer'e göre, yürüklerden bir oymağın adıdır²⁷. Cengiz Orhunlu'ya göre de bunlar yürük-

24 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 43.

25 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 51.

26 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 62-67.

27 F. Sümer, *Aynı eser*, s. 179.

lerdendir, fakat yaptıkları ekonomik işlere göre adlandırılmıştır²⁵. Mustafa Akdağ, bu topluluğun varlığını Anadolu Selçuklularının askerî teşkilatında bulmuş ve Elliciler'in Osmanlı askerî teşkilatının içinde, azep, yaya ve müselleme gibi gayri muntazam askerlerden biri olduğunu yazmıştır. Sonradan Kapıkulu teşkilatının gelişmesiyle, öteki askerler gibi, bunlar da tarihe karışmıştır²⁶. Bütün bu açıklamalardan, Elliciler'in Osmanlı Devletinin ilk dönemlerinde gayri muntazam olarak örgütlenen göçebe-Türk askerleri olduğu anlaşılabilir. Ancak 17. yüzyıldan sonraki dönemlere ait kaynaklarda²⁷, bu göçebelerin artık yerleşik hayata geçtikleri görülmektedir. Şu kadar ki, Padişahların hassı olduklarını belirten hukukî durumları aynen korunmuştur. Kanunnamelere göre, Elliciler'in kızı ile evlenenler Padişaha her yıl 40-50 akçe vermeğe mecburdu²⁸. Defterimizde görülen Ellicilerin, zaman zaman köylerdeki «zemin» topraklarına sahip çıktığı görülmüş ise de, sayıları pek azdır²⁹. Tahrir'in yapıldığı sıralarda Ellicilerin henüz yerleşik hayata geçmediği anlaşılıyor.

Yengi nahiyesinde Padişaha ait beş has köyünden dördünün durumu da ayrıca ilgi çekicidir. Bu köylerin ortakçılardan oluştuğu Defter'de yazılıdır³⁰. Ömer L. Barkan'ın İstanbul Haslar kazası üzerindeki araştırmalarına göre, savaş sırasında esir düşen Hıristiyanlara «ortakçı-kullar» adı veriliyordu. Bunlar, Osmanlı ülkesindeki «köylü (reâyâ)»dan ayrı bir hukukî statü altında yaşamakta idiler³¹. Oysa, Yengi nahiyesinde oturan ortakçıların hepsi müslümandır. Öte yandan Kanunî'ye atfedilen bir kanunnameye göre, Karaman eyaletinde oturan ortakçılar, sipahilerinden aldıkları tohum-

25 C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü*, İstanbul, 1963, s. 17.

26 M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, C. 1, Ankara, 1959, s. 232 ve C. II, Ankara, 1971, s. 83, 84, 87 ve 383.

30 Ö.L. Barkan, XV. ve XVI. üncü Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları, C. 1 Kanunlar, İstanbul, 1945, s. 21-23, 105-106 ve 279; Ç. Uluçay, 18. ve 19. Asırlarda Saruhan, s. 210-211; Ç. Uluçay, XVII. Asırda Saruhan, s. 114, 123, 136, 169 ve 317.

31 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 22.

32 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 25 ve 29.

33 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 68-71 ve 78.

34 Ö.L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü», *Ülkü*, Sayı 49, 50, 53 ve 56, İstanbul, 1937-38; Aynı yazar, «Türkiye'de «Servaj» Var mı idi?», *Bellekten*, XX, Ankara, 1956.

luğa karşılık olarak ürünlerinin yarısını sipahilerine vermekte idiler. Tohumluğunu kendi başlarına sağlayan ortakçıların ise, sipahiye ürünlerinden ne kadar pay verdiği bilinmemektedir³². Yengi nahiyesindeki ortakçılar ise, tohumluğu kendileri temin etmekte ve ürünlerinin 1/3 ünü Padişaha vermekte idiler. Çoğu, ancak kendi geçimlerine yetecek kadar bir çiftlik genişliğinde toprağa sahip idi. Manisa'daki ortakçıların —Avrupa'daki serfler gibi— topraklarına sıkı sıkıya bağlı olmadığı ayrıca anlaşılabilir. Örneğin Manisa nahiyesine bağlı Çiftçili köyünde oturan Hakkı, Durud, Muhammedî ve Mustafa adlarında dört ortakçı, dört çiftlik kadar toprağa sahip idiler, fakat sonradan dağılıp gitmişlerdir³³.

Buraya kadarki açıklamamızdan anlaşılacağı gibi, Manisa kazasına bağlı köyler çeşitli kişiler tarafından türlü biçimlerde kurulmuştur. Bu arada, Devlet tarafından yüriklere iskân politikasının uygulandığı anlaşılabilir. Padişahın has köylerinde ise, ortakçı adlı ayrı bir grup köylü oturuyordu.

III. Çiftçi ve Ekim toprakları

Yengi ile Palamut nahiyesine ait has köylerindeki hâne sayısının çokluğuna karşılık, gerek nüfus bakımından ve gerekse üretim bakımından, timarlı sipahilere ayrılmış olan timar köyleri, kazanın iktisadî hayatında daha önemli bir yer tutmakta idi. (Tablo 2'ye bakınız). Karyelerde yerleşik bulunan çiftçiler, genellikle, tasarruf ettikleri toprağın büyüklüğüne ve medenî durumlarına göre: (1) «çift» köylüsü, (2) «nim» köylüsü, (3) «bennak» köylüsü ve (4) «mücerred» köylüsü olmak üzere dört tipe ayrılmıştır. Çift köylüsü, hukukî bakımdan, bir çiftlik toprağa sahiptir ve ekonomik bakımdan kendi kendine geçinebilecek durumda orta halli bir çiftçi ailesinin reisiidir. Bunların ödeyeceği «resm-i çift» Manisa kazasında 33 akçedir. Nim köylüsü, hukukî bakımdan, yarım çiftlik toprağa sahip fakir bir çiftçi ailesinin reisiydi ve 16,5 akçe «resm-i nim» ödemekle yükümlüydü. Bennak ile mücerred köylüleri, esas itibarıyla çift ve nim köylülerinin oğul kuşağından olup, «kâr u kisb»e muktedir kişi-

35 Mehmet Ârif, «Kânunnâme-i Âl-i Osmân», *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, Cüz 15-19, İstanbul, 1330 H-1331 H, s. 53. Bu kanunnâmeye ait bilgiler için bk., N. Beldiceanu, *Code de lois coutumières de Mehmed II*, Wiesbaden, 1967, s. 11-13.

36 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 34.

lerdir. Bunlardan evli olanlara «bennak», bekârlara «mücerred» denilmiştir. Manisa kazasında bennaklar 12, mücerredler ise altı akçe toprak (işletme) vergisi ödemekle yükümlüydü³⁷. Dönem boyunca Manisa köylerinde çift köylüsü çoğunluktadır. Bu durum, tımar düzeninin sağlam bir toprak rejimi olduğunu göstermektedir (Tablo 1).

Ekilen toprakların genişliğini belirten en küçük birim olan dönüm, 15. ve 16. yüzyıllara ait kanunnamelerde kırkar adım olarak gösterilmekte ise de, bunun yaklaşık olarak 939, 3 metre kare kabul edilmesi gerekmektedir³⁸. Çiftçilerin hukuki durumlarını belirten «çiftlik» yüz ölçümü ise, toprağın verimlilik derecesine göre farklılık göstermektedir. Bugün elimizde Saruhan Sancağına ait kanunname bulunmadığı için, Aydın Kanunnamesini³⁹ esas alarak, bir çiftlik toprağa ait yüz ölçülerini aşağıdaki gibi özetleyebiliriz :

(1) En iyi topraklar	: 60 dönüm (~ 6 hektar)
(2) Orta topraklar	: 80 dönüm (~ 8 hektar)
(3) Düşük topraklar	: 130-150 dönüm (~ 13-15 hektar)

Çiftçilerin tasarruf ettikleri toprakların yüz ölçümleri Defter'de yazılmamış ise de, Devlet, çiftçileri dört tipe ayırmak suretiyle köylü tarafından ekilen toprağı aşağı yukarı tahmin etmekte idi. Bu tür topraklardan başka, Defter'in «el-mahsûlât» kısmında özel olarak gösterilmiş topraklar da vardır : (1) hassa çiftliği, (2) çiftlik ve (3) zemin, gibi. Manisa kazasında yalnız 23 köyde görülen hassa çiftliklerinin çoğu bir çiftlik genişliğinde olup, en büyüğü üç

37 Daha fazla bilgiler için bk., H. İnalcık, «Osmanlılarda Ralyet Rüşumu», *Belleter*, XXIII, s. 575-610.

38 W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople, 1921, s. 928; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, V. Fasıkül, İstanbul, 1948, s. 476; M. Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1958, s. 17. Orta zamanda Mısır'daki toprak ölçümü ile kıyaslama için bk., W. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte*, Leiden, 1955, p. 59. H. İnalcık, «Land Problems in Turkish History» (*The Muslim World*, XIV, 1955, s. 223) adlı makalesinde bir çiftliğin 1000 metre kare olduğunu yazmış ise de, bunun bir dönüm olduğunu ve bir baskı hatası olduğunu tahmin etmekteyiz.

39 Aydın Kanunnamesi için bk., Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 6-18.

çiftliği geçmemektedir. Bu çiftliklerden bazıları, Padişahın emriyle köylüye satılmıştır. Hassa çiftliklerine ait bu gözlemimiz Ö.L. Barkan'ın bu konudaki bulgularını destekler mahiyettedir⁴⁰. Demek oluyor ki, 16. yüzyılda, Manisa köylerinde bulunan hassa çiftlikleri, toprak mülkiyeti açısından artık eski önemini taşımamaktadır. Defter'de «çiftlik» şeklinde gösterilen özel toprakların çoğu bir çiftlik genişliğinde olup, beş çiftliği geçeni yoktur.

Yukarıda adı geçen üç tür topraktan sayı bakımından en az olan «çiftlik» topraklarının özelliği, onlardan bazılarının «mukâta'a» veya «maktû» olarak idare edilmesidir⁴¹ ki, bu özellik, bizde şehirlerde oturan bazı kimselerin bu tür «çiftlik» topraklarına sahip çıktığı izlenimini uyandırmaktadır⁴².

Ancak bu dönemdeki «çiftlik»ler, kendine yetecek birer toprak parçalarından başka bir şey değildi ve 18. yüzyıldan sonraki devirlerde görülen «büyük toprak mülkiyeti» şeklini de henüz almamıştır. Öte yandan «zemin» olarak gösterilen toprakların genişliği de en fazla bir çiftlik kadardır; hattâ çoğu, daha küçük toprak parçalarıdır. Halil İnalcık'a göre, «çiftlik» ile «zemin» arasındaki fark sadece toprağın büyüklüğünden ileri gelmektedir⁴³. Sözü ettiğimiz bu tür özel toprakları işletenler, «hassa çiftliği» hâriç, «resm-i zemin» adı altında bir toprak (işletme) vergisi ödemekle yükümlüdürler. Bu vergi, toprak büyüklüğü çiftlik hesabına uygunsuzsa, bir çiftliğe 33 akçe olarak, uygun değilse, dönüm hesabı üzerinden alınıyordu. Çiftlik ile zemin topraklarının toplam sayısı bütün Manisa kazasında 20'si çiftlik 176'sı zemin olmak üzere 196 parçadır. Bunlardan toplam olarak 7.282 akçe «resm-i zemin» alınmakta idi.

IV. Tarım İşçiliği ve Tarımda Çalışanlar

Daha önceki kısımlarda da sözünü ettiğimiz gibi, 16. yüzyılda Manisa kazasının kırsal alanlarında yaşayanlar sadece Tablo 1'de gösterilen yerleşik köylü halkından ibaret değildi. Köylü olmayan kişilerin de köylerde geçici olarak oturduğu görülmüştür. Meselâ,

40 Ö.L. Barkan, «Tımar», *İslâm Ansiklopedisi*, 12/1, İstanbul, 1974, s. 304; H. İnalcık, «Çiftlik», *I.A.*, C. III, s. 394.

41 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 21 ve 44.

42 Bu hususta bk. H. İnalcık, *Sûret-i Defter*, s. XXIX-XXX.

43 H. İnalcık, *aynı eser*, s. XXIX.

hemen yukarıda sözü edilen «özel toprakları» işletenlerden çoğunun köyde oturduğunu tahmin edebiliriz. Öyleyse, Tablo 1'de gösterilmiş olan nüfusun, yüzde on ilâ on beş nisbetinde çoğaltılması gerekecektir. Defter'de görülen bir başka özellik, Yeni nahiyesi dışında, köylüden yoksun, yani o zamanki deyimle «hâli ez-reâyâ» bırakılmış köylerin çokluğudur. Ancak bu çeşit köylerden hepsinin dirlik olarak sipahilere tahsis edilmiş olduğuna ve «el-mahsûlât» kısmında türlü ürünlerden alınacak öşürlerin kayda alınmış olduğuna bakılırsa, her yıl bu köylere gelerek toprağı sürenlerin bulunduğu düşünülebilir. Gerçekten de Defter'de yukarıda adı geçen «resm-i zemin» den başka, yine aynı ad altında, fakat mahiyeti bakımından ayrı bir vergi sayılması gereken «resm-i zemin-i hâric» adlı bir vergi de vardır. Kanunnamelere göre bu vergi, bir sipahiye ait olan köye dışarıdan gelip tarımla uğraşanların, sipahisine vermek zorunda olduğu bir vergidir⁴⁴. Zaten bir çok köylere ait der-kenarlarda, söz gelişi «altı çiftlik yerdir hâricden ekilür», «hâricden altı çiftlik yer dutarlar öşrün ve rüsûmun verirler» şeklinde⁴⁵ toprağın dışardan gelenler tarafından ekildiği, miktarı ve çiftlik hesabıyla vergisi belirtilmiştir. Dışardan ekilen bu tür toprakların büyüklüğü bütün kazada 600 çiftliği geçmektedir; Manisa nahiyesinde 358 çiftlik vardır. Bunlardan elde edilen vergi; bütün kazada 26.204 akçe, Manisa nahiyesinde ise 10.982 akçedir. Buna karşılık, bir önceki bölümde sözünü ettiğimiz dört tür çiftçinin ödediği «resm-i çift», «resm-i nim», «resm-i bennak», «resm-i mücerred»'in toplamı bütün kazada 30.022,5 akçe; Manisa nahiyesinde ise, sadece 4.722 akçedir. Vergi tutarı, Manisa kazasında, bu tür toprak işletmelerinin gerek üretim bakımından gerekse egemen kişilere ödenen vergi bakımından önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır. Bu sonuç, Manisa nahiyesinde en açık bir şekilde görülmektedir.

Öyleyse bu tür toprakların işletilmesi için gereken insangücü nereden sağlanıyordu sorusu akla gelmektedir. Her şeyden önce, Defter'de «köylü» olarak yazılmış bulunan, fakat elinde yeterince toprağı olmayan «nim», «bennak» ve «mücerred» çiftçilerinin, başkasına ait olan veya sahipsiz görünen toprakları işledikleri ihtimali üzerinde durulabilir. Kanunnamelerde, «resm-i zemin-i hâric» adlı

44 Kütahya Sancağı için bk., Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 25.

45 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 23 ve 31.

bir vergiye yer verilmiş olması, köyler arası insangücü mübadelesi-nin geniş bir şekilde uygulandığı izlenimini vermektedir.

Manisa kazasının, Manisa şehrine yakın olması da dikkate alınmalıdır. Aslında kırsal alanda oturması gereken bazı çiftçilerin, şehir dolaylarında oturup şehir nüfusuna kaydedilmiş olması da muhtemeldir. Şehrin en kalabalık mahallesinin, Câmi-i Kebir adlı merkez mahallesi olmayıp, kenarda bulunan Karaköy semti olması bu yolla açıklanabilir.

Saruhan Sancağında, oldukça önemli sayılara ulaşan konar-göçer halkının zamanla yerleşik hayata geçmekte olduğunu bir kere daha hatırlayalım. Henüz bir yere yerleşmeyip, hayvancılıkla geçinenlerin de, zaman zaman köylere inip çevresindeki çayırarda ve korularda hayvanlarını otlattıkları Defter'in bazı kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bugün elimizde mevcut kanunnameler, bir köyün çevresinde kışlayan konar-göçer halkının sipahilere ödemesi gereken vergilere yer vermektedir. Buna göre, konar-göçerler, eğer bir köy alanında hayvan otlatırlarsa, köyün sipahisine «resm-i kışlak» ve «resm-i otlak» ödeyeceklerdir. Ancak kışladıkları yerlerde tarımla uğraşırlarsa, köyün sipahisine öşürlerin yanı sıra «resm-i zemin» de ödeyecek, fakat «resm-i kışlak» ödemiyeceklerdir. Ancak her iki durumda «resm-i otlak» ödenecektir⁴⁶. Defter'de 12 köyde kayıtlı bulunan «resm-i kışlak»'ın toplamı 960 akçe ve 23 köyde yazılı olan «resm-i otlak» 2.279 akçe olarak gözükmektedir. Bu rakamlar, Manisa'nın bir çok köylerinde konar-göçer halkının kışladığını açıkça göstermektedir⁴⁷. Anadolu'daki konar-göçer halkının zaman zaman tarım işiyle uğraştıkları bilinmektedir. Cengiz Orhonlu, Yürüklerin Türkmenlere kıyasla, tarım hayatına daha yatkın olduğunu ve hayvancılığın yanı sıra, ilkel bir düzeyde de olsa, dağlardaki toprakları sürdüklerini yazmıştır⁴⁸. Böyle bir özelliği taşıyan yürüklerin kışladıkları köylerde ziraatla uğraştıkları tahmin edilebilir.

Toprağı işlemek için gerekli insangücünün, çiftçiler tarafından çok uzak yerlerden sağlandığı da olmuştur. Manisa nahiyesine bağ-

46 Aydın Sancağı için bk., Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 12.

47 Mesela, Tahrir Defterindeki şu kayıtlara bakınız: Beğlerbeği yürükleri gelüb davarların ve koyunların otlarlar imiş sipâhi koria yazılmasın kabûl itdüğü sebebden dört yüz akçeye kayıd olundu (No. 165, s. 40).

48 C. Orhonlu, *Aynı eser*, s. 19.

lı Padişah has köylerinden biri olan Çiftçili köyünde dört ortakçı bulunduğunu, fakat bunların sonradan dağılıp gittiklerini daha önce söylemiştik. Padişah, ortakçılardan boşalan köyü kalkındırmak için, Şam Eyâleti'nden 21 hâne kadar aileyi getirip bu köye yerleştirmiştir. Nitekim, Defter'de Şam tarafından gelenlerin varlığını gösteren «Küçük-Şamlı» adında bir köy de geçmektedir⁴⁹.

V. Tarım Ürünleri

Manisa köylerinde yetiştirilen tarım ürünleri 16. yüzyılda oldukça çeşitlidir. Başta buğday olmak üzere, arpa, pamuk, pirinç, üzüm, burçak, alef, nohut, soğan ve susam, hemen hemen her köyde yetiştirilmekteydi. Ayrıca, armut, sarmısak, mercimek ve bakla, bazı köylerde; böğrülce, badem, ceviz, erzen ve zeytin ise ancak bir kaç köyde üretilmekteydi. Hemen her köyde arı kovanı vardı, bir kaç köyde (üzüm) şıra yapılıyordu. Tarım ürünlerinin öşürlerine göre dağılımı Tablo 3'te görülmektedir.

Saruhan Sancağına ait kanunname bugün elimizde bulunmadığından, ürünlerden ne kadar öşür alındığı hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Manisa'ya komşu Aydın Sancağı Kanunnamesi'ne bakarak ve yaklaşık kaydıyla şu bilgiler verilebilir: buğday, arpa ve aleften 25/200; burçak, bakla, nohut, mercimek, susam, soğan, pamuk ve armuttan 10/100 oranla öşür alınmakta idi⁵⁰. Bir dönüm bağdan altı akçe ve bir arı kovanından iki akçe vergi alınıyordu. Aynı olarak alındığını tahmin ettiğimiz tahıl ile diğer ürünlerden elde edilen öşürlerin, kaç akçe olduğu hakkında Defter'deki şu bilgileri verebiliriz : buğday, burçak, susam, bakla, böğrülce, nohut, mercimek, zeytin ve bademden kile başına 20 akçe; erzen, arpa ve cevizden kile başına 12 akçe; çavdar ve soğandan kile başına 10 akçe ve alef'den ise sadece 6 akçe. Bunlara karşılık, pamuğun bir kıyyesinden üç akçe öşür alınmakta idi. Ancak Defter'de geçen «kile»nin İstanbul kilesinden farklı bir mahalli ölçü olması ihtimalinden dolayı, bu rakamlara dayanarak ürün fiyatları üzerinde genel sonuçlara varılması yanıltıcı olabilir.

Bölgenin ürünlerinde göze çarpan bir başka özellik de boyacılık sanayiinde kullanılan kökboyalarda önemli miktarlarda yetiştiril-

49 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 36, 38.

50 Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, s. 10 ve 12.

Tablo 3

Tarım ürünlerinin öşürlere göre dağılımı (akçe)

	Manisa	Yengi	Palamut	Doğanhisari	Canşa	Toplam
Buğday	103.710	75.490	31.720	15.240	17.130	243.290
Arpa	57.774	39.467	8.740	8.592	4.284	118.857
Pamuk	4.614	64.962	4.773	645	96	75.090
Pirinç	38.443	11.727	4.340	2.162	3.441	60.513
Üzüm	6.177	9.129	4.018	682	2.398	22.404
Burçak	4.058	1.318	1.618	929	186	7.933
Bostan	1.750	4.411	315	315	339	7.130
Alef	2.778	273	854	792	213	5.072
Kökboya	301	3.497	149	60	10	4.007
Nohut	1.966	695	478	404	240	3.783
Susam	2.516	742	165	40	0	3.462
Kovan	655	790	302	30	197	1.974
Soğan	1.135	240	265	205	0	1.845
Saz	765	465	215	50	24	1.519
Böğrülce	60	1.360	30	30	0	1.480
Armut	414	85	340	56	284	1.079
Bakla	310	0	40	0	10	360
Mercimek	160	20	40	120	0	340
Palamut	65	0	50	0	220	335
Sarmısak	207	15	95	0	5	322
Somak	190	0	20	5	35	250
Erzen	44b	180	0	0	0	224
Şıra	90	0	0	0	0	90
Toplam	228.172	214.866	58.569	30.357	29.112	541.659

mesidir. Ancak, Tablo 3'te «kökboya» olarak bir kaleme gösterilen rakamların Defter'deki yazılış şekli aslında iki türdür. Biri, «öşr-i kök», «harâc-ı kök» ve «mukâta'a-ı kök» şeklinde; ötekisi sadece «boya» olarak gösterilmiştir. Hattâ bazı köylerde «kök» kelimesiyle «boya» kelimesinin bir arada olduğu, fakat ayrı ayrı hesap edildiği göze çarpmaktadır. Bu vergilere ait kayıtların bulunduğu 23 köyden, toplam 4.007 akçe öşür veya haraç alınmaktaydı. Kökboya bitkilerinin bu dönemde yabancı olarak (kendiliğinden) yetişmekte olduğunu sanıyoruz. Ancak, ödenen vergilerin % 78 ini teşkil eden 3.128 akçenin, Yengi nahiyesinde bulunan ve Padişaha ait dört has köyünden toplanmış olması⁵¹, bu köylerde kökboya bitkilerinin tarıma alındığı izlenimini bizde uyandırmıştır. Bundan başka Defter'de kökboyadan alınan öşürlerin bazen bağ ve bahçelerden alınan vergilerle bir arada gösterilmesi de bu tür bitkinin bağlarda ve bahçelerde özel yetiştirildiğine kanıt sayılabilir. O kadar ki, 16. yüzyılda bu bölgede kökboyaların dokuma sanayiinde kullanılmak üzere piyasaya yönelik şekilde yetiştirildiği de söylenebilir. Ancak, Ege bölgesinde kökboyaların önem kazanmağa başlaması, 19. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır⁵².

Pirinç tarımının, çok önemli ürünlerden biri olduğu Defter'de açık bir şekilde görülmektedir. Ne var ki, Tablo 3'te gösterilmiş bulunan miktarın her yıl yetiştirildiği kabul edilmemelidir. Çünkü, köy kayıtlarında çeltiğin bir kaç yılda bir yetiştirildiği yazılıdır. Çeltik tohumları, ya ırmak kenarındaki suyu bol olan yerlerde, ya da herhangi bir su kaynağının (pınarın) ayağında ekilmekteydi. Çeltikçilik, bu bölgedeki önemini bugün artık büsbütün kaybetmiş bulunmaktadır⁵³.

Anadolu'nun her tarafında yetiştirilen, halkın ve hayvanların

51 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 72.

52 Kökboya hakkında bilgiler için bk., T. Baykara, «Kökboya», *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, C. 8, Sayı 14, 1964, s. 221-226; 19. yüzyılın ortalarında Manisa bölgesinde kökboyaların büyük ölçüde yetiştirildiğini gösteren misaller için, bk., *Manisa Şeri Sicill Defterleri*; No. 294, s. 208; No. 301, s. 134; No. 303, s. 40; No. 306, s. 197; No. 312, s. 140. Bu devirde Türkiye'nin ihracâtında kökboya birinci derecede önemli yer tutmakta idi; bk., F.E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, reprint, New York, 1970, Table 8-14.

53 Bk., *Cumhuriyetin 50. Yüzyılında Manisa*, s. 251-267.

ana besin maddesini teşkil eden buğday ile arpa bir yana bırakılırsa, Manisa'nın ünlü «Alaca»sına ham madde olan pamuk üretiminin ilk sırayı alması, ilgimizi çeken diğer bir husus olmuştur. Kazada yapılan pamuk ziraatının önem taşıyan bir özelliği de, hemen her köyde ekilmekte olan pamuğun % 68'inin, sadece Yengi nahiyesindeki Padişah has köylerinde yetiştirilmiş olmasıdır. Bu özellik, nahiyedeki Padişah has köylerinde çokça miktarlarda kökboya yetiştirildiği ve yine buralarda —daha önce üzerinde durduğumuz— bir yeni iskân siyasetinin uygulanmasıyla birlikte değerlendirildiği zaman, Osmanlı Devleti'nin politikası açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Devlet, hem köylerin kalkındırılması, hem de şehir ekonomisinin geliştirilmesi için, piyasaya yönelik bir iktisat politikası uygulamıştır (Tablo 4'e bakınız). Bu köylere iskân edilmiş olan yürükler gerekli insangücünü sağlamıştır.

Tablo 4

Önemli Ürünlerin Dirliklere Göre Dağılımı (akçe)

	Manisa		Yengi		Palamut		Doğanhisarı		Cangca	
	Has	Timar	Has	Timar	Has	Timar	Has	Timar	Has	Timar
Buğday	19.000	84.710	29.700	45.790	6.400	25.320	0	15.240	1.620	15.510
Arpa	13.813	43.961	13.200	26.267	2.400	6.340	0	8.592	552	3.732
Pamuk	330	4.284	59.373	18.439	1.560	3.213	0	645	0	96
Pirinç	1.800	36.633	2.500	9.227	200	4.140	0	2.162	0	3.441
Üzüm	371	5.806	5.150	3.979	2.556	1.462	0	682	1.064	1.334
Bostan	290	1.460	3.100	1.311	0	315	0	315	50	289
Toplam	35.604	176.854	88.423	105.013	13.116	40.790	0	27.636	3.286	23.907

Sonuç

Manisa köyleri üzerinde yaptığımız bu incelemeden elde edilen sonuçları, başlangıçtaki hedefleri de göz önünde tutarak, iki bölümle açıklayacağız :

(1) Köylere ait genel sonuçlar

(2) Karaosmanoğulları topraklarının kaynağı hakkında bilgiler.

(1) Manisa köyleri genel olarak incelendiğinde elde edilen önemli sonuç, köylerde sürekli yaşayan yerleşik nüfusun az oluşudur. Buna karşılık, henüz toprağa yerleşmemiş konar-göçer unsurların da önemli sayıda olduğu ve köylerle yakın ilişkiler kurduğu Defterler'deki bir çok kayıtlarda görülmektedir. Bu noktalardan hareket edilerek, 16. yüzyıl Manisa kazasında tarım ekonomisinin yanı sıra, hayvancılığın da önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Bu bulguya, hıristiyan halkın pek az bulunduğu gerçeği de eklenirse, bu dönemde Manisa bölgesindeki göçebe-Türk kültürünün şimdiye kadar kabul edilenden daha önemli olduğunu söylemek mümkündür. Kazanın iktisadi hayatına bir az daha yakından baktığımız zaman, yine nüfus yoğunluğu ile ilgili başka bir özellik üzerinde durulabilir. Gediz nehriyle Kumçayı'nın birleştiği bir bölgede yer alan Manisa ile Doğanhisarı nahiyelerindeki yerleşik köylü nüfusunun pek az oluşuna karşılık, Gediz'in orta havzalarında bulunan Yengi nahiyesinde yeni yeni yerleşmeye başlayan yürük menşeli köylülerin fazla sayıda bulunduğu görülür. Bu gözlemler Osmanlı hanedanının bölgedeki iskân politikasını yansıtmaktadır. Köylerdeki yerleşik nüfusun azlığı, köylerin dış dünyaya kapalı olduğu sonucunu göstermez. Tersine, köyler dış dünyaya sıkı sıkıya bağlıdır. Çoğu köylerde «el-mahsûlât» kısmında «resm-i zemin-i hâric» vergisinin kaydedilmiş olması, halkın bu köylere dışardan zaman zaman gelip ziraatla uğraştıklarını göstermektedir. Bu tür tarımın, köylerarası insan-

gücü mübadelesi ya da konar-göçerlerin kışlaması ile gerçekleştiği söylenebilir.

Toprak mülkiyeti ilişkileri açısından köylere bakılırsa, «hassa çiftliği», «çiftlik» ve «zemin» olarak «el-mahsûlât» kısmında gösterilen özel topraklar bir çok köylerde bulunuyorsa da, bunlar henüz önem kazanmamıştır. Köylerde, orta halli ziraat çiftçileri çoğunluktadır. Tarım ürünleri bakımından incelendiğinde, Yengi ile Palamut nahiyelerindeki has köyleri dışında, bütün köyler hemen hemen aynı karakteri taşımaktadır. Anadolu'nun bütün bölgelerinde yetiştirilen buğday ile arpa gibi tahılların yanı sıra, bölgenin bir özelliği olarak, pamuk, üzüm, pirinç ve kökboyanın yaygın bir şekilde yetiştirildiği görülmüştür. Bunun gibi, paraya çevrilebilen ziraat ürünlerinin yaygınlığı, köylerin «kendi kendine yetme» ekonomisinden çıkarak, «piyasaya yönelik» bir pazar ekonomisine geçmekte olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Osmanlı hanedanı, bölgenin bu özelliğini en iyi şekilde değerlendirmiştir. Çünkü, Palamut ve Yengi nahiyelerinde bulunan has köylerinde yetiştirilen pamuk ve kökboyanın piyasaya sürülmek üzere yetiştirildiği açıktır. Yürükleri bu köylere yerleştirmenin maksadı da zaten böyle bir politikayla açıklanabilir.

(2) Denememizin ikinci hedefi de Karaosmanoğulları'nın çiftliklerinin kaynağını araştırmaktır. Çağatay Uluçay'ın çalışmasıyla tarihî araştırmaların konusu haline gelen bu aile⁵⁴, 17. yüzyılın ortalarından sonra, yavaş yavaş kendini göstermeğe başlamış; 18. yüzyılın ortalarından sonra ise bu bölgenin sınırlarını aşan ve bütün Ege bölgesini kaplayan bir nüfuz kazanmış; sonunda Anadolu'nun belli başlı âyan ailelerinden biri haline gelmiştir. Aile, Manisa bölgesinde, özellikle Kumçayı havzasında, bir çok çiftlikler işletmiştir⁵⁵. Çağatay Uluçay'ın çalışmasına göre, Manisa nahiyesindeki Çiftçili köyü, daha 17. yüzyılda Karaosmanoğulları'nın tarıma dayalı ekonomi temellerinden birini teşkil ediyordu⁵⁶. Defter'de de tesbit ettiğimiz bu köy, Padişahın has köylerinden biri olup, iki karye

54 Bu aileye ait genel bilgiler için bk., Ç. Uluçay, «Karaosmanoğullarına Ait Düşünceler», III. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1948, s. 243 vd.

55 Yine bazı misaller için bk., Y. Nagata, *Aynı eser*, s. 37-67.

56 Ç. Uluçay, «Karaosmanoğullarına Ait Bazı Vesikalar», *Tarih Vesikaları Dergisi*, C. II, Sayı 9, s. 205 ve 207.

ile üç mezraya sahip bulunuyordu. Köylerin vergi hâsılâtı toplamı 13.063 akçedir. Tarım ürünleri bakımından bu köyle öteki köyler arasında önemli bir fark görülmemekle birlikte, üç tane değirmen, bir koru (2000 akçe) ve bir de imamın bulunduğu bakılırsa⁵⁷, Çiftçili köyünün, nahiyenin belli başlı merkezlerinden biri olması gerekir. Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, dört ortakının dağılıp gitmesinden sonra, Şam Eyâletinden 21 hâne çiftçi ailesi getirilip köyde iskân edilmişti. Bu iskân, tarım topraklarının genişliği oranında insangücünün yeterli olmadığını göstermektedir. Kara Osman Ağa ile babası Mehmet Çavuş, köyde bazı tarım topraklarıyla küçük ve büyük baş hayvanlara sahip idiler. Ancak işletmelerin kapasitesi çiftlik sınıfına girecek kadar büyük değildir⁵⁸.

Manisa nahiyesinde bulunan Burunviran (Burunören) köyü, 18. yüzyıldan sonra, Karaosmanoğullarının çiftlikleri arasındadır⁵⁹. Defter'de gördüğümüz Burunviran köyü, diğer köylerden farklı, fakat Çiftçili köyünü andıran, bir özelliğe sahiptir. Silâhtarbaşıoğlu Yusuf'un timarı olan bu köy, tıpkı Çiftçili köyünde olduğu gibi, Kum ve Kasaplı adlı iki karyeye sahip idi. Burunviran köyünde sekiz «çiftçi» hâne ile dört «mücerred» kayıtlı olduğu halde, diğer iki karyede hiç bir hâne kaydına rastlanmamıştır. Ancak Kasaplı karyesinde «İmam» adlı bir «çiftlik», Kum karyesinde ise bir «hassa çiftliği» bulunmakta idi. Üç köye ait kayıtlardan en çok dikkatimizi çeken husus, Kum karyesinde 40 çiftlik genişliğinde «boz» (tarıma açılmamış) yerlerin bulunmasıdır. Kasaplı karyesinde 246 akçe «resm-i zemin-i hâric» yazılmıştır. «El-mahsûlât» kısmında, üç köye müşterek olarak bir değirmen, 127 akçelik «mukâta'a-ı kışlak-ı Tatar», 150 akçelik «kışlak-ı Yürükân» ve 120 akçelik «ösr-i çeltik» yazılmıştır⁶⁰. Çiftçili köyünde olduğu gibi, bu köylerde de geniş toprakları ekip biçmeğe yeterli insangücünün olmadığı görülmektedir. Karaosmanoğulları çiftlikleriyle doğrudan ilgili bilgiler bu kadardır. Yukarıda sözünü ettiğimiz köylerdeki ortak özellik, tarıma açılması beklenen toprakların çokluğuna karşın yeterli insangücünün bulunamamasıdır. Ancak hemen belirtelim ki, bu durum, sadece bu

57 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 34-35.

58 Ç. Uluçay, *aynı makale*, s. 207.

59 Y. Nagata, *aynı eser*, s. 38.

60 *Tahrir Defteri*, No. 165, s. 30-31.

köylere özgü olmayıp, Kumçayı havzasındaki Manisa ve Doğanhisarı nahiyelerinin tüm köyleri için geçerlidir.

Ancak 18. yüzyıldan sonradır ki, bu bölgede yeni çiftliklerin kurulmasıyla Kumçayı havzası Manisa bölgesinin tarım ekonomisinde önemli yer tutmağa başlamıştır.